

میترائیسم
(مهرپرستی)
در شمال ایران

بر اساس شواهد باستان‌شناسی و مردم‌شناسی

میثم نوایان

سرشناسنامه: نوایان، میثم ۱۳۵۹ -
عنوان و پدیدآور: میترانیسم (مهرپرستی) در شمال ایران:
 بر اساس شواهد باستان‌شناسی و مردم‌شناسی
 (نگرشی نو به مذهب و آیین در شمال کشور) / میثم نوایان.
مشخصات نشر: رشت، فرهنگ‌ایلیا، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری: ۱۳۹ ص.
شابک: ۷- ۵۲۵ - ۱۹۰ - ۹۶۴ - ۹۷۸
یادداشت: کتابنامه: ص. ۱۳۴ - ۱۳۹.
عنوان دیگر: بر اساس شواهد باستان‌شناسی و مردم‌شناسی
 (نگرشی نو به مذهب و آیین در شمال کشور).
موضوع: مهرپرستی -- ایران -- تاریخ
موضوع: مهرپرستی -- ایران -- گیلان
موضوع: گیلان -- آداب و رسوم و زندگی اجتماعی
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۵ م ۹ ن ۹ / ۱۵۸۵ BL
رده‌بندی دیویی: ۲۹۹/۱۵
سماره کتابخانه ملی: ۴۶۴۴۹۱۶

فرهنگ ایلیا

- **میترانیسم (مهرپرستی) در شمال ایران**
- **چاپ نخست:** ۱۳۹۶ ● **شمارگان:** هزار نسخه ● **شماره نشر:** ۸
- **نسخه‌پردازی و آماده‌سازی:** کارگاه نشر فرهنگ‌ایلیا
- **همه حقوق این کتاب محفوظ است.**
- **شابک:** ۷- ۵۲۵ - ۱۹۰ - ۹۶۴ - ۹۷۸
- **نشر فرهنگ‌ایلیا؛ رشت، خ آزادگان، جنب دبیرستان بهشتی، خ صفایی، خ حاتم، شماره ۴۹**
- **تلفن:** ۳۳۳۴۴۷۳۲ ۳۳۳۴۴۷۳۲ - ۰۱۳ ● **دورنگار:** ۳۳۳۲۱۸۲۸ - ۰۱۳

Email: nashreilia@yahoo.com **www:** farhangeilia.ir

فهرست مطالب

۹	پیش‌نویسنامه نویسنده
۱۱	یادداشت
۱۵	فصل نخست: مقدمه
۱۷	روش‌های کلی مورد استفاده در این پژوهش
۲۱	فصل دوم: تعریف و در اصل مهر پرستی
۲۱	واژه مهر (میترا)
۲۲	خانه مهر کجاست؟
۲۴	پیشینه ایزدمهر
۲۵	جایگاه مهر در اوستا
۲۷	فصل سوم: فریدون
۲۹	چشم مهرگان و فریدون
۳۱	مهر و ستاره‌شناسی
۳۱	گاه‌شماری مردم شمال کشور
۳۳	فصل چهارم: مهر پرستی در گذر تاریخ
۳۳	دوره مهر دینی (دوره تاریخ‌گذاری کیش مهر)
۳۴	کیش مهر در دوران تاریخی
۳۷	فصل پنجم: شواهد باستان‌شناسی، نمادها و نقوش
۳۸	نمادهای مهر
۳۹	ریشه‌یابی نقوش حیوانی در اشیاء کاوش‌شده در شمال ایران
۴۱	پیکرک‌های سفالی و فلزی ورزا (گاو کوهاندار)
۴۳	تدفین گاو
۴۳	نقش ترنج خورشید بر کف جام‌های مارلیک، املش و کلاردشت
۴۵	نقش شیر در میان یافته‌های باستان‌شناسی
۴۶	نقش بز کوهی و نصب شاخ در بناها
۴۷	گردونه مهر یا چلیپا
۴۸	چلیپا در اخترشناسی
۴۸	چلیپا، نشانه آتش مینوی
۴۹	یافته‌های باستان‌شناسی گردونه مهر در شمال کشور

۵۳	فصل ششم: آیین جنگاوری در مهر پرستی
۵۴	سلاح و جنگ افزارهای مکشوفه در شمال کشور و ارتباط آن با ایزد مهر
۵۴	سردارانی با لباس رزم در انتظار رستاخیز
۶۱	فصل هفتم: سوما، هئومه، هوم، هاون
۶۳	آثار هاون در حقاری های باستان شناسی
۶۷	فصل هشتم: تدفین در مهر پرستی
۶۷	شش تافین مردگان
۶۹	نقش خورشید در تدفین مردگان
۷۰	تافین اسب
۷۲	وجود نقش خورشید در کلوجه معروف قومن
۷۲	کاربرد سمسره در آینه ها در معماری بناهای ماسوله
۷۴	اسامی زردشتیان برگرفته از مهر پرستی
۷۴	واژه های جنگاوری آیین مهر در شمال ایران
۷۵	مازندران و گیلان، رزمین یوان و دروغ پرستان چرا؟
۷۵	واژه دیو
۷۷	نام واژه هایی که با دیو ترکیب شده اند
۷۷	فروغ پرستان یا دروغ پرستان؟
۷۹	فصل نهم: نقش اسطوره ای ایزد مهر و سوم به جا مانده از این دوران
۷۹	علم اساطیر
۷۹	دلیل وجودی اسطوره
۸۰	فایده اسطوره شناسی
۸۰	حضور ایزدان کهن در آیین های شمال کشور
۹۰	سوگند به ایزدان کهن و طبیعت در باورهای عامیانه مردم شمال کشور
۹۷	فصل دهم: اعتقاد به ایزدان کهن از آغاز تا اسلام
۹۷	حضور خدایان هندوایرانی در گیلان و مازندران
۹۸	آریایی ها پس از جدایی از اقوام هندو تا دوره زردشت
۱۰۰	ظهور زردشت و اصلاح دین کهن
۱۰۲	اعتقادی کهن، هفت ستاره رونده
۱۰۵	مردم شمال ایران، در طول تاریخ هیچ گاه زردشتی نبوده اند
۱۰۷	فصل یازدهم: نتیجه گیری
۱۰۷	روند تطوّر مذهب در شمال ایران
۱۰۹	نتیجه گیری
۱۱۳	آلبوم تصاویر
۱۲۹	منابع

پیشگام در نویسنده

از دوران دانشجویی من در رشته‌ی باستان‌شناسی در دهه‌ی هفتاد، این دغدغه‌ی ذهنی را همراه داشتم که این و مذهب مردم شمال کشور در گذشته چه بوده است و چه نشانه‌هایی از آن آیین به یادگار مانده است؟ دروس باستان‌شناسی دانشگاهی همه نشان از مذهب زرتشتی بر کشور، پیش از اسلام داشت که آتشکده‌ها، گوردخده‌ها و ... نشانه‌ها و باقی‌مانده آن دین است.

در همان سال‌های اول دانشجویی، من مناطق باستانی شمال کشور به دنبال نشانه‌ها و ابنیه‌ی باقی مانده از دین زرتشت بودم، ولی هرچه بیشتر گشتم کمتر یافتم و تعجب بیشتر می‌شد. به کتب مورخین و سفرنامه‌نویسان مراجعه کردم، کمک چندانی نکردند، شمالی‌ها را بُت‌پرست، بدو دین دروِ پرست و ... معرفی می‌کردند.

در مباحث دانشجویی روزی با شک و تردید به یکی از اساتید دانشگاه گفتم: در شمال کشور دین زرتشت رواج نداشت. استاد جواب داد: به اندازه کفایت مطالعه و بررسی انجام نداده‌ای و این کارها برای تو زود است. در آن زمان از دیدگاه اساتید، پاس کردن درس، معدل الف آوردن ... و در نهایت فارغ‌التحصیل شدن مهم بود، اما من مشتاق بودم و خوش شانس.

پس از اتمام دوره کارشناسی به دیدن آتشکده‌ها و اماکن مذهبی زرتشتی یزد، کرمان و تفت رفتم. در بهار سال ۱۳۸۱ مراسم گاهنبار و برج‌های خاموشی را از نزدیک دیدم و با موید هم‌کلام شدم.

از همان سال‌ها شروع به فیش‌برداری از کُتب تاریخ ادیان کردم و تا الان حدود شانزده سال است روی مذهب و آئین در شمال کشور مطالعه می‌کنم.

شانس خوب من، قرار گرفتن در مسیر اساتید بزرگ ایران‌شناسی چون دکتر منوچهر ستوده، ایرج افشار، جمشید صداقت‌کیش، فرض‌پور حاجیانی، افشین پرتو، عبدالرحمن عمادی، فریدون جنیدی، نصرالله هومند و عزیزانی دیگر بود. در دمازهایم با این اساتید، همیشه یک سوال مشترک پرسیدم: دین و مذهب مردم شمال کشور چه بود؟ اطلاعات و نظراتم را بارها با دوستان باستان‌شناس مطرح کردم تا ناخواسته در ورطه تعصب و غرور نابجا فرو نروم.

فیش‌های - جمع شده در این سال‌ها را با خود به هر جا می‌بردم و دست‌نوشته‌هایم را دوستان بزرگواری چون علی ذبیحی، نیما فرید مجتهدی، امین حسن‌پور، پویان فغانی و رستمی خواندند و ویرایش‌های نگارشی چندی بر آن پیشنهاد دادند، که از لطفشان ممنونم. به پیشنهاد دکتر نیما فرید مجتهدی به اساتیدی که در حوزه‌ی آئین هر کار کرده بودند رجوع کردم تا مبنای علمی پژوهش مورد وثوق باشد. مطالبم را برای تأیید نظر خدمت دکتر شهره جوادی و دکتر آورزمانی بردم و از آن بزرگواران درخواست کردم تا مقدمه‌ای بر کتاب بنویسند. شاگردنوازی کردند و نوشتند که از این اساتید سپاسگذارم.

آقای هادی میرزا نژاد موحد و همسر بزرگوارشان در تشریفات فرهنگ‌ایلیا سهم مهم در اعتلای فرهنگ گیلان و ایران دارند و با چاپ کُتب معتبر و دانشنامه‌های گیلان، برای نسل آینده تولید منبع می‌کنند، سعی‌شان شکر باد.

این کتاب، یک نظریه‌ی جدید در حوزه‌ی تاریخ ادیان در شمال کشور است که بر پایه‌ی مطالعات کتابخانه‌ای، بررسی میدانی، مردم‌شناسی، کاوش‌های باستان‌شناسی و تحلیل و نتیجه‌گیری استوار است. امید که مفید آفتد.

میشم نوائیان

یادداشت

مهرپرستی یکی از کهن‌ترین آیین‌ها در جهان است. مهر یا میترا از خدایان بزرگ اقوام آریایی بود که در سرزمین‌های سده ایران در طی سده‌ها کوچ نموده و سکنی گزیده بودند. میترا در هند به همراه خدایان بزرگ دیگر مانند وارونا مورد ستایش قرار گرفت. اما در ایران به صورت خدایی مستقل و نیرومند که مظهر راستی و درستی بود و حامی مردم نیک‌رفتار و نگاه‌دارنده خانه، ده، خانه، گله‌ها و یاور آنان در جنگ و مبارزه با دشمنان کژرفتار جلوه‌گر شد.

آیین دیرپا و پررمز و راز مهر به تدریج از سده‌های اول پیش از میلاد در ایران به آسیای کوچک، اروپا، شمال آفریقا و خاور دور گسترش یافت و به صورت باوری جهانی متجلی شد و آنگاه که بر اثر رویدادهای تاریخی رو به افول نهاد، بُن‌مایه‌ی بسیاری از ادیان و آیین‌های بعدی گردید؛ از آن پس به دلیل پیچیدگی، پوشیدگی و رمز و رازها در باورها و آداب خاص، قرن‌ها به فراموشی سپرده شد؛ اما همیشه در کنار آثار برجای‌مانده و متون باستانی، ریشه و بنیان ایرانی خود را حفظ کرد.

در دهه‌های اخیر، بررسی‌های ثمربخشی در شناخت آیین مهر در اروپا و ایران و سایر نقاط دنیا انجام شده؛ اما در این پژوهش نگارنده‌ی پرشور و سخت‌کوش

برای بررسی این آیین در شمال ایران، ناگزیر از تلاشی مضاعف و ارجمند بوده زیرا رویدادهای شمال ایران (گیلان و مازندران) از دوران پیش از تاریخ و در گذر زمان پیش از اسلام در هاله‌ای از ابهام قرار گرفته، پس از آن که اقوام آریایی از ناحیه و مقر اصلی خود شروع به مهاجرت نمودند، گروهی در سرزمین هند سکنی گزیدند و خدایانی که به‌طور عام دیوا نامیده می‌شدند، مورد پرستش قرار داد و آریایی‌هایی که در ایران مستقر شدند، مزداها را معبود قرار داده و در نهایت نادرترین آن‌ها، اهورامزدا را ستایش می‌کردند.

بی‌شک شرایط و عوامل محیط جغرافیایی و اثر آب و هوا در شکل گرفتن باور و اندیشه ساز تأثیرگذار است. شمال ایران با جنگل‌های انبوه و کوه‌های سترگ، حال و هوایی شبیه هندوستان داشت و محتمل است بدین سبب اقوام گوناگون شمالی، پرستش یوها را به مزداها ترجیح داده و این اختلاف‌نظر باعث شد که فرهنگ و تاریخ کهن رده شمال، در تاریکی و ابهام قرار گیرد و نیز سدی غیرقابل نفوذ در برابر مزداییسم و سپس آیین زردتشت ایجاد شود. اما پس از سقوط سلسله‌ی ساسانی، گروهی از برگزیدگان؛ بزرگان و هنرمندان ساسانی، یزدگرد سوم آخرین شاه ساسانی را که عازم خاندان بزرگ بود همراهی ننموده و در نقاط مختلف شمال که به صورت سنگری‌ها و مقابله دشمنان بود، سکنی گزیدند و بدین‌سان آیین زردتشت در بعضی نواحی شمال رواج یافت که به صورت محدود، آثاری از آن در این پهنه به چشم می‌خورد.

اما آثار پرستش مهر و اناهیتا در شمال ایران در منطقه‌ی مازندران و گیلان به‌وضوح مشاهده می‌شود. بناها و سازه‌های بسیاری از گذشته‌های دور تاکنون در ارتباط با این باورها وجود دارد که در قالب سقافنار، تکیه، امامزاده و مقابر پیران و بزرگان دین و دراویش و اهل تقوا محل زیارت و توسل جستن و بعضاً اجرای مراسم قربانی و رسوم و سنت‌های خاص است. در استان گیلان چاه‌های مقدس و اماکن مذکور جایگاه ویژه‌ای دارند که شواهد و یادگارهایی از باور و آیین‌های

کهن این مرز و بوم اند. پژوهش حاضر تلاشی ارزشمند برای معرفی و بررسی این میراث گرانبها است.

نگارنده به دو روش کتابخانه‌ای و میدانی کار را آغاز و به انجام رسانده است. روش باستان‌شناسی عمدتاً با مطالعه‌ی آثار یافته‌شده در گورستان مارلیک، با بررسی شیوه‌ی تدفین و مطالعه‌ی اشیاء و بررسی نمادها و نشانه‌ها و تصاویر موجود بر سیم‌ها، ساغر‌ها، سفال و جنگ‌افزارها ... و یافتن ارتباط منطقی آن‌ها با آیین مهر صورت پذیرفته است. نگارنده همچنین با آگاهی و اشرافی که در زمینه‌ی جامعه‌شناسی - مخصوصاً مردم‌شناسی و آشنایی با گویش‌های محلی ناحیه دارد، آداب و رسوم، جشن‌ها، گاه‌شماری و ضرب‌المثل‌ها و به‌طور کلی فرهنگ عامه (فولکلور) را تأثیرات آیین مهر در این آداب و رسوم مورد بررسی قرار داده و در اماکن و بناهای دیرینه، آلامی که نشانه‌های پنهان و آشکار مهری در آن‌ها مستتر است، به‌طور مبسوط به تحقیق و تتبع پرداخته است؛ همچنین بررسی متون قدیمی مثل اوستا به‌ویژه دفتریشت‌ها و تحقیقات جدید دانشمندان و محققان خارجی و ایرانی را در این کتاب به‌طور مسکوت و منطقی در معرض دید خوانندگان قرار داده است.

امید است این پژوهش آغازی برای شناخت بیشتر آیین مهر در شمال ایران و باورهای تاریخ کهن آن سرزمین بوده و راهگشا و دست‌مایه‌ای برای پژوهندگان این راه در آینده باشد.

فریدون آورزمانی - شهره جوادی

مهر ماه ۱۳۹۵